

Wildparken in Nederland

Sporen van een oude vorm van faunabeheer

HANS RENES

Jacht heeft lange tijd een belangrijke bijdrage geleverd aan de samenstelling van een gevarieerd menu. Al in de Middeleeuwen was de wildstand zodanig bedreigd dat speciale gebieden werden aangewezen waarin jachtwild beschermd en soms zelfs gefokt werd. In de historische literatuur komen we deze gebieden tegen onder namen als *foreest*, *warande*, *haag*, *wildbaan* en *wildpark*. Het beheer van deze gebieden was gericht op een zo groot mogelijke rijkdom aan wild. Het resultaat was een afwisselend landschap, dat model heeft gestaan voor de landschappelijke tuinaanleg en dat aanknopingspunten kan bieden voor het moderne natuurbeheer.

In Nederland is tot nu toe nauwelijks over wildparken geschreven. Dat is in sommige omringende landen wel anders, vooral in Engeland waar er erg veel hebben gelegen. Een Franse reiziger schatte in 1549 dat Engeland evenveel parken had als de rest van Europa bij elkaar (Stamper, 1988, p. 147). Een deel van deze Engelse parken bestond al in de 11e eeuw. Nadien is het aantal toegenomen, vooral in de 13e eeuw toen veel feodale heren hun vergrote welvaart gebruikten om te investeren in dergelijke parken. Ze moesten daartoe een koninklijke licentie kopen. In het begin van de 14e eeuw waren er waarschijnlijk 3200 parken in Engeland (Steane, 1984, p. 168). De omvang liep uiteen van enkele hectaren tot tegen de 500 ha, met de meeste tussen 35 en 75 ha. Daarmee verschilde ook het aantal stuks roodwild (herten, reeën): in de grootste wel 300, in de kleinere parken navenant minder (Andrén, 1997, p. 469). Nadien nam het aantal af, hoewel vanaf het eind van de 15e eeuw ook weer nieuwe werden aangelegd. De druk op de grond en de geringe rentabiliteit - veel parken leverden verlies op - maakten een eind aan de meeste parken. Toch zijn er in Engeland nog altijd voorbeelden te zien. Het meest bekende is wel het *New Forest* (figuur 1), dat de laatste jaren in Nederlandse literatuur regelmatig als referentiebeeld voor natuurontwikkeling opduikt. Daarbij wordt snel over het hoofd gezien dat het gebied eeuwenlang op een zeer doelgerichte wijze als cultuurlandschap is beheerd. Een belangrijk deel van het park ligt zelfs op voormalig cultuurland: in 1079 breidde Willem de Verove-

raar het *forest* sterk uit, waarbij zo'n dertig dorpen en gehuchten werden ontruimd (Heathcote, 1990).

Dit roept de vraag op of ook in de Lage Landen in het verleden wildparken voorkwamen. In dit artikel wil ik de beschikbare gegevens bijeen brengen. Daartoe bekijk ik eerst de vroegmiddeleeuwse voorgangers, de 'foreesten'. Het grootste deel van dit artikel gaat over de wildparken uit de latere Middeleeuwen en de Vroegmoderne periode, waarbij achtereenvolgens de terminologie, de verbreiding en het uiterlijk van de parken aan bod komen. Dat laatste brengt me tot een aantal opmerkingen over de betekenis van wildparken voor het huidige beheer.

VROEGMIDDELEEUWSE 'FOREESTEN'

In de naam van het *New Forest* herkennen we het woord 'foreest', dat in de Vroege Middeleeuwen ook in onze streken bekend was. In het Engels, Frans en Duits is deze term gaandeweg 'bos' gaan betekenen, maar voor de (Vroege) Middeleeuwen is deze vertaling onjuist. 'Foreest' was geen geografisch of landschappelijk maar een juridisch begrip, dat duidde op een verzameling gebruiksrechten van de landsheer (Buis, 1985, p. 27). Vertalingen als 'banwoud' of 'gereserveerd jachtterrein' (Künzel et al., 1988; Verhulst & Blok, 1981, p. 118) zijn niet werkelijk onjuist, zeker niet voor latere perioden, maar kunnen te sterk de indruk wekken van een vastomlijnd en uniform gebied. Binnen een gebied dat als foreest werd aangeduid lag niet alleen bos, maar meestal ook grasland, bouwland en

water. Het cultuurland binnen een forest was privé-eigendom, al zal de landsheer het misschien vooral hebben beschouwd als mogelijke voedselbron voor wild. Een vergelijking met de huidige akkers in natuurreservaten dringt zich hierbij op.

De oudste vermelding van foreesten in Nederland stamt uit 777. Tegelijk met de villa Lisiduna (Leusden, provincie Utrecht) werden vier foreesten aan de St Maartenskerk geschonken: Hengistscoto, Fornhese, Mocoeroht en Widoc. Van drie van de vier is de ligging in grote lijnen bekend omdat de namen voortleven in latere agrarische nederzettingen. Die nederzettingen liggen in de randzone van de Utrechtse Heuvelrug: Hengistscoto ten westen van Woudenberg (de naam bestaan nog altijd als Henschoten), Widoc en Fornhese bij Amersfoort (Kemperink, 1970). Samen kunnen deze foreesten een belangrijk deel van de noordoostelijke Heuvelrug hebben ingenomen.

In Oost-Nederland bestaan verschillende plaatsen met de naam Voorst, afkomstig van forest. Voorst ten oosten van Apeldoorn wordt al in 893 omschreven als een parochie 'in Worst', nog in de 15e eeuw was dit Voorst als bosnaam bekend. In de omgeving van Venlo wijst een aantal plaatsnamen op – vorst op een uitgestrekt gebied dat misschien ooit één groot forest vormde. Op de oostelijke oever van de Maas ligt, tussen Velden en Venlo, een gehucht Vorst. Aan de overzijde van de Maas lagen twee plaatsen Vorst, de huidige dorpen Grubbenvorst en Broekhuizenvorst. Aanvankelijk werden beide laatste simpelweg aangeduid als Vorst. Omstreeks de 14e eeuw kregen ze hun voorvoegsels, die respectievelijk verwijzen naar het kasteel Grebben en het dorp Broekhuizen (Künzel et al., 1988; Otten, 1987, p. 87; Renes, 1999).

1. Het landschap van het New Forest. De bovenste foto toont begrazing door halfwilde paarden, de onderste foto een bos met sporen van wallen en greppels.

WILDPARKEN EN HUN BENAMINGEN

De enorme vroegmiddeleeuwse foreesten verdwenen of raakten door ontginningen versnipperd. De overgebleven jachtgebieden waren meestal kleiner, maar werden tegelijk beter omheind en beschermd en intensiever beheerd. Waren de vroegmiddeleeuwse foreesten meestal koninklijk bezit, in de loop van de Middeleeuwen kregen hertogen, graven en meer en meer ook lokale edelen de beschikking over dergelijke gebieden. Anders dan de vroegmiddeleeuwse foreesten lagen de latere wildparken vrijwel allemaal naast een kasteel of adellijk huis (Andrén, 1997, p. 479). Naast voedselvoorziening werd prestige een steeds belangrijker reden voor het bezit ervan: jacht is door de eeuwen heen geassocieerd met de hoogste maatschappelijke klasse.

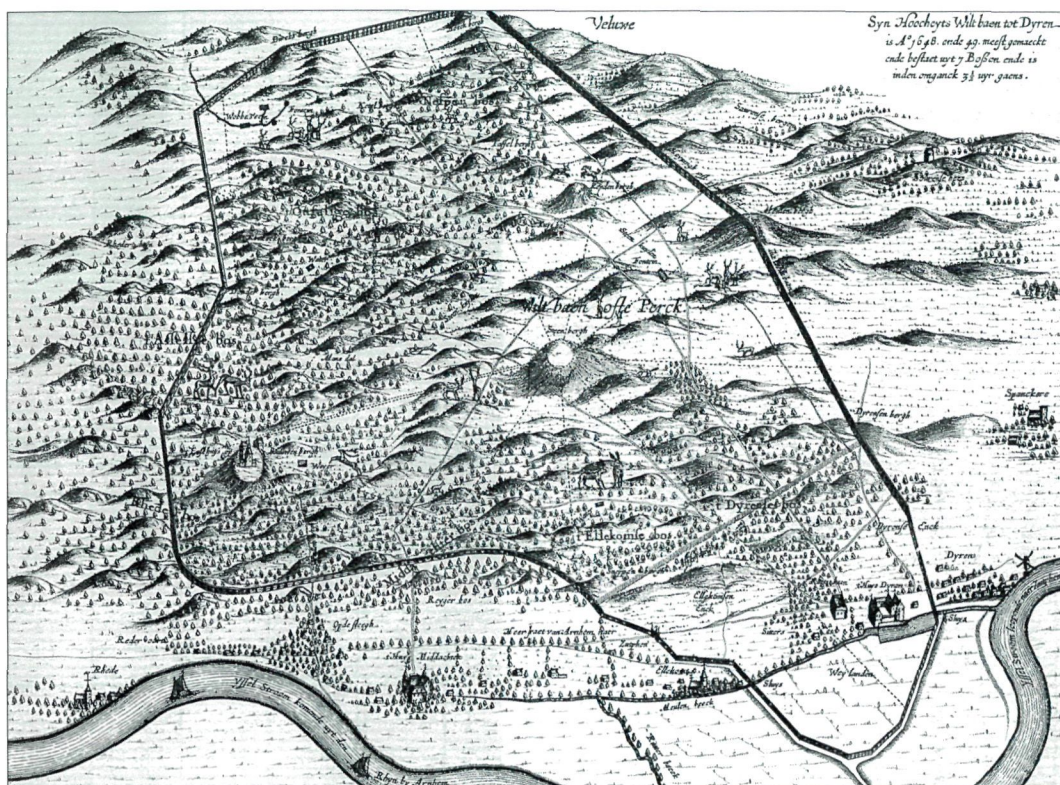
In de loop van de Middeleeuwen komen we de term forest steeds minder tegen. Daarentegen vinden we een groeiend gebruik van andere termen voor gebieden die vooral voor jacht en wildbeheer waren ingericht: 'wildparken', 'wildbanen', 'hagen', 'diegaarden' of 'waranden'. Karel de Grote bezat behalve zijn foreesten ook, naast zijn palts in Aken, een park. Het Engelse Domesday Book, dat in 1086 de mogelijke inkomstenbronnen voor de koning van Engeland op een rij zette, noemt naast 'forests' ook 37 'parks' en 70 'hayes' (Liddiard, 2003, p. 5; Rowley, 1984, p. 206). De vroegmiddeleeuwse foreesten lijken zich van de andere te hebben onderscheiden door hun grote omvang en door het ontbreken van 'harde' grenzen. De andere termen duiden meestal juist op kleinere, maar wel duidelijk afgeperkte gebieden. De verschillende termen zullen elk hun eigen betekenis hebben gehad, maar de verschillen onttrekken zich gedeeltelijk aan onze waarneming¹; mogelijk zijn het voor een deel regionale aanduidingen. Laten we eens wat nader naar deze termen kijken. De term 'wildbaan' is niet geheel duidelijk, maar komt mogelijk van wildban: een gebied waarin het wild exclusief aan één persoon toebehoort. De meeste wildbaan-toponiemen vin-

den we in Midden-Nederland. De term 'diergaarde' treffen we aan in Gelderland, Limburg en de aangrenzende delen van Duitsland. De Hottingerkaart (eind 18e eeuw) geeft het toponiem 'Diergaarden' bij het huis Biljoen (Velp, Gld.). In Midden-Limburg lag al in 1343 de boerderij *Diergaard* in het Echterbos. In de nabijheid van deze boerderij ligt nog altijd een 12e-eeuwse kasteelheuvel, de Bolberg. Het is altijd een raadsel gebleven waarom iemand op zo'n afgelegen plek een kasteeltje bouwde, maar misschien moeten we denken aan een vertegenwoordiger van de (voorgangers van de) Gelderse graaf, die toezicht moest houden op dit jachtgebied. Versterkte huizen binnen wildparken zijn ook elders wel bekend (Rowley, 1988, p. 160). In aangrenzende delen van Duitsland vinden we meer diergaarden: juist over de grens ten oosten van Swalmen ligt het Diergardtscher Wald. In 1390 bezaten de Gelderse graven bovendien een 'dyrgerde' bij Kaster onder Gulik (Nijsten, 1992, p. 248).

Het woord 'haag' duidt oorspronkelijk op een omheining, maar werd al snel ook gebruikt voor het gebied binnen de omheining. Het is in dit geval aardig eens nader te kijken naar nederzettingen met haag-namen, zoals Den Haag/'s-Gravenhage, Hage (later Princenhage, bij Breda), Haagsittard (bij Sittard) en Haanrade (1170-1180 *Hagenrode*, bij Kerkrade). Het lijkt nogal onwaarschijnlijk dat in deze gevallen een eenvoudige afrastering van een stuk bouw- of weiland wordt bedoeld: het moet gaan om hagen, of door hagen omsloten gebieden, die bijzonder genoeg waren om als plaatsaanduiding te kunnen functioneren. In middeleeuws Engeland duidde de term *haga* of *haia* op een zware wal of heg om een bosrijk gebied, waarbij in het bijzonder bedoeld werd op gebieden waarin roodwild werd gehouden (Liddiard, 2003, p. 7). Een dergelijke betekenis zou heel goed kunnen worden gekoppeld aan de oudste geschiedenis van Den Haag, dat voor het eerst in 1242 wordt vermeld als (in die) *Haga*. De geograaf en naamkundige H.J. Moerman (1956, p. 78) sug-

gereerde hier al de mogelijke betekenis van 'ingesloten wildbaan'. In ieder geval is de bouw van de grafelijke hof, omstreeks 1230, al eerder in verband gebracht met de jachtmogelijkheden in dit gebied (Stal, 1998, pp. 15-16). Hage bij Breda wordt in 1198 omschreven als *indaginum, quod Vulgenhaghe dicitur*, waarbij 'indaginem' lijkt te wijzen op een wildbaan van de heren van Breda (Buiks, 1997, p. 141). De oudste vermelding van dit type in Holland betreft de Suithardeshaghe, die al wordt vermeld in 889. Deze haag van ene Suithard moet ergens in Holland, waarschijnlijk niet ver van de Rijnmond hebben gelegen. Het Lexicon van Nederlandse toponiemen (Künzel et al., 1988) verklaart 'haghe' hier met 'omheind gebied, jachtterrein'. Nauw verwant met 'haag' is 'hegge' of 'heegde', waarvan in Gelderland enkele voorbeelden bestaan. Zo wordt een bosrijk gebied bij Uddel aangeduid als de Uddeler Heegde. Bij Millingen (Veluwe) lag een *Cathegge*, omschreven als een met struikgewas begroeide plek met daarbinnen een konijnenwarande *cum warandia caninorum* (Moerman, 1956, p. 78).

De term 'warande' is oorspronkelijk afkomstig uit Noord-Frankrijk en betekent 'bewaren, beschermen'. Meestal lijkt de term te duiden op kleinere gebieden, die intensief werden beheerd voor één of enkele diersoorten. In Vlaanderen was daarnaast wel sprake van de 'vrije Warande' waarmee cultuurland werd aangeduid, waarin (koninklijk) jachtwild mocht fourageren (Tack et al., 1993, p. 152). De naam warande komt nog op moderne topografische kaarten voor, onder meer bij Horst (Limburg) en Tilburg. In de meeste warandes werden konijnen gehouden, hoewel er ook wel warandes voor andere diersoorten voorkwamen. Konijnenwarandes waren meestal (stuif)zandgebieden waarin konijnen voor de jacht waren uitgezet. Ze maakten dat zelfs stuifzandgebieden nog iets opleverden. Konijnen zijn oorspronkelijk afkomstig uit Zuid-Europa en zijn in de 12e of 13e eeuw ingevoerd voor het vlees en, vooral, voor het bont. In West-Nederland raakten ze tegen het eind van

2. De 'Wiltbaen ofte Perck' bij het Hof te Dieren, afgebeeld door N. van Geelkercken (in: Van Slichtenhorst, 1654). De omheining van palen is duidelijk zichtbaar. Vanuit twee uitzichtheuvels (waarvan een met een

'lusthuys') zijn radiaire padenpatronen te zien; zowel de heuvels als de padenpatronen zijn nog altijd aanwezig. Water was aanwezig in poelen, die als 'weyer' of 'fontein' zijn aangegeven.

de 13e eeuw verbreid. In de Late Middeleeuwen waren konijnen zeldzaam en golden ze als een interessante bron van inkomsten. Omdat konijnen moeilijk door natte en door grote open gebieden trekken, was een geïsoleerde zandheuvel in een nat gebied bijzonder geschikt om met konijnen te 'bepoten'. In de Nederlandse zandgebieden is een enorm aantal warandes bekend.

De meeste verdwenen in de Nieuwe Tijd, vooral door oppositie vanuit de landbouw (Rentenaar, 1978; De Rijk, 1988).

Ook veel wildparken verdwenen in de 16e en 17e eeuw. In deze periode van groeiende bevolking en hoge prijzen voor landbouwproducten werd

de verleiding om wildparken om te zetten in landbouwgrond wel erg groot. De boeren moeten met een scheef oog naar het extensieve grondgebruik hebben gekeken en ook voor de propagandisten van landbouwkundige verbeteringen betekenden wildparken een verspilling van kostbare ruimte. Alleen op de Midden-Nederlandse stuwwallen, die zich toch niet leenden voor ontginning tot landbouwgrond, zien we juist in deze periode een laatste opleving door de activiteiten van stadhouder Willem II en stadhouder-koning Willem III, die met groot enthousiasme de jacht uitoefenden (zie hieronder).

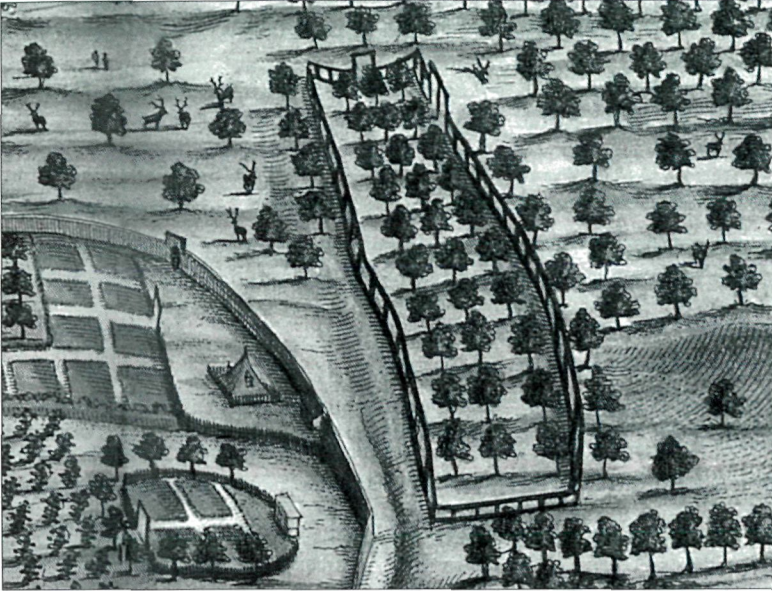
VERBREIDING VAN WILDPARKEN

De belangrijkste gegevens over wildparken in Nederland komen uit de zandgebieden, en met name uit het Midden-Nederlandse stuwwallen-gebied, de duinstreek en Midden-Limburg. Dat is geen toeval: het zijn precies de gebieden waarin tijdens de Late Middeleeuwen nog grote stukken onontgonnen land lagen. Daarnaast waren het gebieden waarin landsheren en lagere adel veel invloed hadden. Het ontbreken van de laatste zal de reden zijn voor het gemis aan gegevens over wildparken in Drenthe. In de inten-

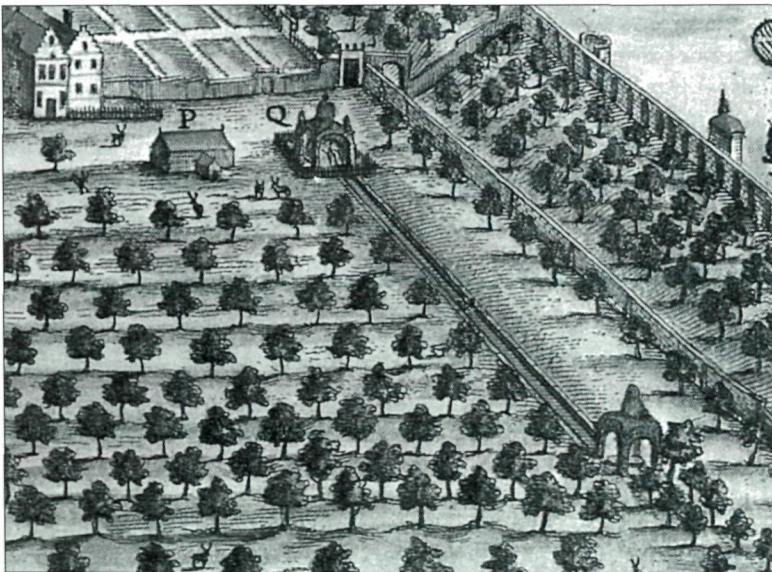
sief gebruikte klei-, veen- en lössgebieden was een wildpark in vergelijking met meer intensieve vormen van landbouw wel een erg onrendabele bezigheid en treffen we er maar weinig aan. Toch konden ook daar de rijkste grondbezitters het zich wel veroorloven om een deel van hun landgoed als wildpark te beheren. Zo lag er een wildbaan bij de beroemde buitenplaats Heemstede bij Houten (De Jong, 1993, p. 136). Op de oude duinen maakten de wildparken (van de laatste kwamen we hierboven Den Haag al tegen) en de meeste bossen in de loop van de

3. De Warande in Brussel op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (1550-'54).

4. Twee fragmenten uit de zeer gedetailleerde kaart van de Warande in Brussel door Lucas Vorsterman Jr (1659). De kaart bevindt zich in de Atlas Blaeu-van der Hem (Nationale Bibliotheek, Wenen) en is gepubliceerd door Danckaert, 1989. De kaart toont het parkachtige landschap met afzonderlijk omrasterde gebieden met bomen. Te zien zijn verder herten, een verblijf voor de damherten (P = domus damarum) en drinkplaatsen (Q = fontes in roborario). Andere delen van de kaart tonen de bloementuin naast het paleis (hortus floreus) en een visvijver (H = vivarium).

Middeleeuwen plaats voor nederzettingen en cultuurland. De jonge duinen, die sinds de Vroege Middeleeuwen werden gevormd, waren daarvoor ongeschikt en hier werd vanaf de 13e eeuw een enorm aantal konijnenwaranden gesticht (De Rijk, 1988; Van Dam, 2001, 2002).

In Midden-Limburg lagen nog tot in de 19e eeuw uitgestrekte en vrijwel aaneengesloten heidevelden en bossen tegen de Duitse grens. Hierboven noemden we al de Diergaarde in het Echterbos. Een bijzonder fenomeen vormden hier de kuddes halfwilde paarden, die de graven/her-

5. Wildpark bij Hannover. De linker foto toont de muur om het park, de rechter foto een kastanjelaan die is aangeplant om dekking te geven aan jagers.

togen van Gelre en Gulik in de 14e en 15e eeuw in deze gebieden lieten lopen (Venner, 1985, p. 282; Renes, 1999, p. 184).

Op de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug lag in de Late Middeleeuwen een groot aantal konijnenwarandes (De Rijk, 1988). Over wildparken vonden we op de Utrechtse Heuvelrug maar weinig gegevens. Bij Driebergen werd in 1857 de buitenplaats De Wildbaan gesticht, misschien genoemd naar een ouder toponiem. De Nieuwe Kaart van den Lande van Utrecht door Bernard du Roy (2e ed., 1743) toont alleen de wildbaan bij Soestdijk. Die bestond al toen stadhouder Willem III in 1674 de buitenplaats Soestdijk kocht. Willem breidde het bezit nadien nog aanzienlijk uit. Zo kocht hij in 1677 een stuk land in de wildbaan, die blijkbaar tot die tijd niet helemaal in zijn bezit was. De wildbaan, die

ook wel Warande werd genoemd, lag aan de zuidwestzijde van de tuin en bestond uit een parklandschap dat doorsneden werd door een aantal lanen. De wildbaan van Soestdijk was nog in de tijd van stadhouder Willem V *rijklijk voorzien van herten* (Brouwer, 1949, p. 222; Tromp, 1987, pp. 34-35, 48).

Het belang van de Veluwe als jachtgebied blijkt bijvoorbeeld uit de ring van 'wildforstersgoederen' om het centrale stuwwallengebied. De grote wildwallen aan de buitenzijde van de Veluwe zijn wel in verband gebracht met de grote hoeveelheid wild op de Veluwe, die een bedreiging vormde voor het boerenland in de omgeving (Scholten, 1998). Het archief van de Gelderse Rekenkamer bevat gegevens over een hele reeks konijnenwarandes op de noordelijke en oostelijke Veluwe. Eén keer wordt een wildbaan genoemd: hertog Karel kocht in 1536 een stuk land van een particulier om zijn wildbaan in Spankeren uit te breiden (Martens van Sevenhoven, 1925, reg. 569). In de buurschap Leuvenheim

(bij Brummen) ligt een huis Wildbaan, dat al in 1678 als havezate De Wiltbaen wordt genoemd. In 1524 lag een wildbaan net buiten de stadsmuren van Arnhem. Bij de Cannenburgh (Vaassen) lag in 1402 een vogelhegge. In 1535 wordt hier gesproken van *den bosch geheiten die Vogelhegge*, nog later is sprake van de Wildbaan (Van Veen, 1917, pp. 123, 236, 401; Bierens de Haan, 1990, p. 259).

Het meest is wel bekend van de wildbaan bij het Hof te Dieren. Nadat hij het landgoed in 1648 had gekocht liet Stadhouder Willem II een gebied van circa 1200 ha omheinen. De omheining was ongeveer 20 km lang en bestond uit houten palen en planken. Het gebied werd doorsneden door de weg van Arnhem naar Zutphen. Bij Dieren aan de oostzijde en bij Avegoor aan de westzijde werden houten poorten geplaatst, ontworpen door de beeldsnijder Casar Stolzenbusch uit Arnhem. Deze poorten zullen waarschijnlijk permanent zijn bewaakt. Aan de noordzijde van de weg werd bovendien een bin-

nenraster van planken aangebracht. Binnen de wildbaan lagen bossen, heidevelden, weilanden, drinkpoelen en zelfs een deel van de Dierense enk. De beschikbare gegevens wijzen erop dat er herten (edelherten, mogelijk ook damherten), reeën, vossen en hazen of konijnen binnen de omheining voorkwamen. Arend van Slichthorst nam een mooie kaart van de wildbaan, waarop de omheining goed te zien is, op in zijn *XIV boeken van de Gelderse geschiedenissen* (1654) (figuur 2). Het onderhoud blijkt erg veel tijd en geld te hebben gekost, vooral waar de omheining door een stuifzandgebied loopt. De omheining is in 1652 ingekort, waarbij de enk buiten de omheining kwam te liggen, en rond 1660 afgebroken (Brouwer, 1948, p. 220; Rotteveel, 2000). De volgende stadhouder, Willem III, heeft de wildbaan in Dieren mogelijk nog hersteld. Hij was een verwoed jager, die een heel systeem van jachtwegen (de 'Koningswegen') over de Veluwe liet aanleggen.

HOE ZAGEN WILDPARKEN ER UIT?

Het meest nauwkeurig afgebeelde wildpark in de Lage Landen vinden we in Brussel: het tegenwoordige Warandepark (Danckaert, 1989). Het park bij het hertogelijke (later koninklijke) paleis lag binnen de stadsmuren en is daarom afgebeeld op verschillende stadsplattegronden, te beginnen met die van Jacob van Deventer. Van Deventer geeft een fraai beeld van het park (figuur 3). Het blijkt door muren omsloten, wat in dit geval ook met de stedelijke context te maken kan hebben. Waarschijnlijk dienden de muren net zo zeer om de stedelingen buiten te houden als de dieren binnen. Het mooiste beeld van het park biedt de kaart van Vorsterman in de Atlas Blaeu-Van der Hem (figuur 4). Het park is in het midden van de 18e eeuw omgezet in het nog altijd bestaande wandelpark, met een zogenaamde ganzevoet van drie lanen die in een punt bij elkaar komen.

In landschappelijk opzicht zijn twee zaken van belang: de begrenzing en de inrichting van wildparken. De begrenzing was niet alleen het meest markante onderdeel, maar biedt ook nog de meeste kans om in het huidige landschap te worden aangetroffen. Het is opvallend dat veel van de woorden voor wildpark oorspronkelijk op een begrenzing duiden: 'park', 'haag', 'gaard'. Zo'n grens was van levensbelang, zowel om te voorkomen dat wild uit zou breken als om stropers en andere roofdieren buiten te houden. Om het wild te beschermen werden soms draconische maatregelen genomen. Zo kregen 'stropers' (jagers die tot de verkeerde bevolkingsklasse behoorden) hoge boetes of zelfs lijfstraffen en werden honden kreupel gemaakt (Rentenaar, 1978, p. 9; De Rijk, 1988, p. 105). De grens van een wildpark kon op verschillende manieren worden vormgegeven. Stenen muren, zoals die in Brussel, zijn ook uit Engeland (Stamper, 1988, p. 141) en Duitsland (figuur 5) wel bekend. De meeste middeleeuwse parken zullen omgeven zijn geweest door een aarden, met staken bezette wal met aan de binnenzijde een greppel. Soms kreeg een wal een flauw bui-

tentalud, zodat dieren het park wel in, maar niet uit konden (Cantor, 1982, p. 75). In Nederland zijn (nog) geen resten van parkwallen of -muren bekend, al hebben de oude wildwallen om delen van de Veluwe er wel grote overeenkomsten mee (Scholten, 1998). In Engeland bestaan nog verschillende wallen die ooit de begrenzing van een wildpark hebben gevormd. Bovendien zijn daar de contouren van veel verdwenen parken nog in het verkavelingspatroon te herkennen (Cantor, 1982, p. 74).

Het beheer van parken was gericht op een zo groot mogelijke rijkdom en verscheidenheid aan wild, en deze gebieden moeten daarom een gevarieerd landschap hebben gehad. De meeste parken zullen voor een belangrijk deel hebben bestaan uit bosweide en hebben een 'parkachtige' aanblik geboden. Binnen de meeste wildparken lagen voorzieningen voor afzonderlijke diersoorten, zoals visvijvers, vogelheggen en konijnenbergen. Zo werden in 1343 in (de) Diergaarde bij Echt een grote en een kleine visvijver aangelegd². Daarnaast waren kleine gebieden beschermd als cultuurland of als productiebos. Vooral in de grotere parken lagen afzonderlijk omrasterde bossen, bestaande uit hakhout of opgaand bos. Veel parken moeten een behoorlijke houtproductie hebben gehad (Rackham, 1986, pp. 125-126). In veel van de middeleeuwse Engelse forests maakte de intensieve (hakhout)exploitatie van de bossen een uitgebreide industrie (ijzer, houtskool) mogelijk, terwijl het New Forest nog in de 17e eeuw belangrijke hoeveelheden hout leverde voor de scheepsbouw (Heathcote, 1990, p. 14). Al dit hout moet zijn geproduceerd in goed beschermde, dus afzonderlijk omheinde, bossen binnen het park. Een voorbeeld van cultuurland binnen een park treffen we aan bij Arnhem, waar in 1524 van de boerderij Groenenstein wordt vermeld dat die in de wildbaan (de voorganger van het park Sonsbeek) lag (Van Veen, 1917, p. 123; Schulte, 1998, p. 31). Het hoofddoel van wildparken was voedselvoorziening door jacht. Verschillende soorten

jacht vroegen elk hun eigen voorzieningen en hadden daarmee invloed op het landschap (Cummins, 2002). Een voorbeeld vormen de heggen die in de 16e en 17e eeuw in het Meinweggebied ten oosten van Roermond lagen. Het wild werd naar de heggen gedreven en vervolgens bij openingen in de heggen opgewacht door jagers met netten of valstrikken. In hetzelfde gebied had de hertog van Gulik in 1633 een klein bosje, de Meulenbergen, laten reserveren als schuilplaats voor wild. In dit bos mocht niet gekapt worden (Venner, 1985, pp. 248-249).

WILDPARKEN ALS IDEALE LANDSCHAPPEN

In het verslag van zijn reis naar Italië omschreef Van Aerssen van Sommelsdyck rond 1650 drie typen natuur: 'vigne' of agrarisch cultuurlandschap, wildpark en tuin (De Jong, 1993, p. 31). In feite gaat het in alle gevallen om cultuurlandschappen. Uit verschillende gegevens valt op te maken dat elk van deze typen omgeving werd gewaardeerd. De tuinen, die in die periode nog geometrisch werden aangelegd, vormden wel de meest intensief ingerichte gebieden. Ze stonden voor orde en regelmaat en daarmee voor de wijze waarop de mens de natuur overheerste. De agrarische landschappen werden vooral gewaardeerd om hun productiviteit en rijkdom. In Nederland stonden om die reden de polderlandschappen en de nieuwe droogmakerijen in de 17e eeuw zeer in aanzien. In het rijtje van Van Aerssen ontbreken de gebieden die we nu eerder als natuur zouden aanduiden, zoals de bergen en de kust. De belangstelling voor deze gebieden was in de 17e eeuw (en in de Middeleeuwen) nog zeer gering. De wildparken stonden van de drie genoemde landschappen nog het dichtst bij een natuurlijk landschap.

We weten weinig van de vroegere esthetische waardering voor het landschapsbeeld van wildparken. Dat ze in esthetisch opzicht werden gewaardeerd, kunnen we bijvoorbeeld zien aan de bouw van een balkon aan het Engelse Woodstock Palace in 1354. Het balkon werd aangebracht opdat prinses Isabella naar het wildpark

kon kijken (Stamper, 1988, p. 143). Al ver voordat landschappelijke tuinen in Engeland werden aangelegd, werden 'parkachtige' landschappen veelvuldig afgebeeld op schilderijen (Cummins, 2003, p. 36). Andrén (1997, p. 471) gaat nog een stuk verder en beschrijft het wildpark als een middeleeuws ideaal landschap. De term 'paradijs', afkomstig van het Perzisch woord 'pair-daeza' duidt op een omheind gebied. Het woord wordt meestal vertaald als 'tuin', maar '(wild)park' is evengoed mogelijk. Al omstreeks 800 wordt de term paradijs toegepast op het wildpark bij de palts van Karel de Grote in Aken.

Het lijkt erop dat het halfopen, savanne-achtige landschap dat we tegenwoordig nog altijd 'park' noemen, steeds een eigen plaats in de waardering heeft gehouden naast de agrarische landschappen en de geometrische tuinen. De ontwikkeling van de landschapsstijl, in het begin van de 18e eeuw in Engeland, deed de vormen van het wildpark en de tuin samenvloeien. Het is zeer waarschijnlijk dat de wildparken een bron van inspiratie zijn geweest bij de ontwikkeling van de landschapsstijl. Een aantal wildparken is, waarschijnlijk zonder al te veel moeite, omgezet in landschapstuinen (Hendriks, 1999).

HET WILDPARK ALS REFERENTIEBEELD

Het middeleeuwse wildpark, met zijn streven naar grote landschappelijke variatie als optimaal leefgebied voor wild, is de laatste jaren weer een verrassend actueel thema. Het New Forest is een belangrijk doeltypen voor het Nederlandse natuurbeleid, maar wordt ten onrechte beschouwd als een natuurlijk landschap. Het voorgaande maakt duidelijk dat deze gebieden intensief werden beheerd en eerder een agrarisch dan een natuurlijk landschap vormden (zie ook Birrell, 1992). Het beheer van deze gebieden was gericht op een dichte dierenbezetting en een grote diversiteit. Om dat laatste mogelijk te maken werden bepaalde gebieden permanent of tijdelijk uitgerasterd om hakhout,

potentiële grote bomen of bepaalde diersoorten een kans te geven. Juist door dit laatste biedt dit type cultuurlandschap interessante mogelijkheden voor bijvoorbeeld de Veluwe.

De Veluwe was de afgelopen eeuw voornamelijk productiebos met enkele omrasterde gebieden waar 'wild' vrij mocht lopen. Dit draait om nu de hele Veluwe mogelijk in de komende jaren wordt samengevoegd tot één beheerseenheid. Het natuurdoeltype lijkt hier, volgens de theorieën van Vera (1997), parkachtig bos te worden. In detail zal daardoor de variatie toenemen, maar voor de Veluwe als geheel betekent het een verlies aan variatie. Enkele levensgemeenschappen worden in deze situatie bedreigd. Dat geldt voor de naaldhoutproductiebossen, een landschapstype dat over het algemeen op weinig waardering kan rekenen. Toch zou het goed zijn een aantal representatieve gebieden van dit type, dat zo kenmerkend is geweest voor de grootschalige bebossingen van de 19e en het begin van de 20e eeuw, in stand te houden. Veel sterker bedreigd zijn de restanten van de oude malenbossen. Deze bossen, die eeuwenlang als hakhout zijn beheerd, behoren in historisch en in landschappelijk opzicht tot de meest bijzondere stukken van de Veluwe. Een voorbeeld is het 'bomenbos'-gedeelte van het Speulder- en Sprielderbos, dat bestaat uit doorgegroeid beukenhakhout in grillige vormen. Een ander voorbeeld vormen de uitzonderlijk oude hakhoutstobben die een paar jaar geleden op de Veluwe werden ontdekt. Die oude hakhoutbossen zijn aan het verdwijnen, vooral omdat beheer achterwege blijft en dieren de jonge loten van hakhoutstobben aanvreten. Wie hier de natuur 'zijn gang laat gaan' krijgt hetzelfde gemengde loofbos dat ook elders op de Veluwe zal ontstaan. Alleen door een effectief beheer, dat begint met omrasteren en (hakhout)beheer, kunnen de meest bijzondere bossen van de Veluwe behouden blijven³.

Als referentiebeeld zou het middeleeuwse wildpark een goed alternatief kunnen vormen voor de 'eindelozes Veluwe'. Er zijn twee grote voor-

delen. In de eerste plaats neemt het de illusie weg van ongerepte natuur. Het lijkt soms alsof een aaneengesloten Veluwe een toekomst wacht als 'echte, ongerepte' natuur. Dat is uiteraard niet zo, daarvoor wonen er teveel mensen, zijn er nog altijd teveel doorsnijdingen, is de recreatiedruk te groot, is de bodem te lang gedegradeerd en zijn de relaties met de rivierenlandschappen buiten de Veluwe te zwak (of moeten alle dorpen, steden en landbouwgronden tot aan de IJssel en de randmeren ontruimd worden?). Het tweede grote voordeel is, dat het mogelijkheden biedt voor een hogere biodiversiteit en een grotere landschappelijke afwisseling. Door het plaatsen van rasters of andere afscheidingen, die de grote dieren de toegang tot enkele procenten van het areaal ontzeggen, kunnen hakhoutbossen, opgaande bossen en landbouw-enclaves blijven bestaan.

Game parks in the Netherlands, traces of an old form of faunamanagement.

During the Middle Ages and the Early Modern Period, game parks existed in many parts of Europe. In Dutch historical geography, very little has been written about this phenomenon, although the main hall of the Dutch parliament buildings originally probably formed the centre of a medieval game park. The present article presents the evidence for the existence of former parks in the Netherlands within an international perspective. The huge early medieval game 'forests' developed into the late medieval parks, which are known as 'park', 'haag' and other names. During the 17th and 18th century a few new parks were established. It is argued that these parks, which must be looked upon as cultural landscapes, could serve examples for semi-natural ecosystems with a high biodiversity.

NOTEN

- 1 Darby (1977, p. 197) stelde een kaart samen van 'forests' en 'hays' in Engeland in 1086. Beide categorieën blijken hun eigen verspreidingspatroon te hebben, met een grote concentratie van 'hays' te

- gen de grens met Wales. Liddiard (2003, p. 13) heeft de indruk dat de termen 'haia', 'haga' en 'parcus' in Domesday Book door elkaar worden gebruikt. Hij vermoedt daarom dat de regionale verschillen in benamingen te maken hebben met verschillen tussen de gegevensverzamelaars, die ieder hun eigen regio onderzochten. Mij lijkt dit niet zo waarschijnlijk, omdat ook buiten Domesday Book en buiten Engeland verschillende termen worden gebruikt, die ook lijken te verschillen in ruimtelijke verbreiding.
- 2 RAG, HA, inv. nr. 1626 (1342-43), f47v (met dank aan W. Hupperetz te Venlo).
 - 3 Er is hier een opvallende overeenkomst met de enkele Engelse ervaringen. Epping Forest, tegen een buitenwijk van Londen, werd in 1878 beschermd als natuurgebied, wat leidde tot stopzetting van het duizend jaar oude hakhoutbeheer. Het unieke landschap dat men wenste te beschermen is hierdoor grotendeels verdwenen. In een soortgelijk gebied, Hatfield Forest, hervatte de National Trust in de jaren '30 het hakhoutbeheer, maar zonder het gebied te beschermen tegen vraat door vee. Een voorzichtig (en minder ideologisch gestuurd) beheer, ondersteund door historisch onderzoek, had hier tot betere resultaten geleid (Rackham, 1998, pp. 159-160).
- LITERATUUR**
- ANDRÉN, A. (1997). Paradise lost; looking for deer-parks in medieval Denmark and Sweden. In: H. ANDERSSON, P. CARELLI & L. ERSGÅRD (ED.). *Visions of the past; trends and traditions in Swedish medieval archaeology*. Central Board of National Antiquities/Lund University, Lund (Lund Studies in Medieval Archaeology 19), pp. 469-490.
- BIERENS DE HAAN, J.C. (1990). Het park van de Cannenburg. In: D.J.G. BUURMAN (RED.). *De Cannenburg en zijn bewoners*. Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen/Walburg, Arnhem/Zutphen, pp. 259-275.
- BIRRELL, J. (1992). Deer and deer farming in medieval England. *Agricultural History Review* 40, pp. 112-126.
- BROUWER, G.A. (1949). Enige historische bijzonderheden over het edelhert in Nederland en een beschouwing over de Veluwe herten als natuurbeschermingsobject. In: A.F.H. BESEMER ET AL. (RED.). *In het voetspoor van Thijssse; een reeks bijdragen over veldbiologie, natuurbescherming en landschap*. Veenman, Wageningen, pp. 214-247.
- BUICKS, C. (1997). Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda. Van Gorcum, Assen.
- BUIJS, J. (1985). *Historia forestis; Nederlandse bosgeschiedenis*. A.A.G. Bijdragen 26/27. Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool, Wageningen.
- CANTOR, L.M. (1982). Forests, chases, parks and warrens. In: L.M. CANTOR (ED.). *The English medieval landscape*. Croom Helm, London/Canberra, pp. 56-85.
- CUMMINS, J. (2002). *Veneurs s'en vont en Paradis: medieval hunting and the 'natural' landscape*. In: J. HOWE & M. WOLFE (EDS). *Inventing medieval landscapes; senses of place in Western Europe*. University Press of Florida, Gainesville etc., pp. 33-56.
- DAM, P.J.E.M. VAN (2001). De Hollandse konijntuin; de vorming van een kunstmatig ecosysteem in de duinen 1300-1600. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27, pp. 322-335.
- DAM, P.J.E.M. VAN (2002). New habitats for the rabbit in Northern Europe, 1300-1600. In: J. HOWE & M. WOLFE (EDS). *Inventing medieval landscapes; senses of place in Western Europe*. University Press of Florida, Gainesville etc., pp. 57-69.
- DANCKAERT, L. (1989). Brussel, vijf eeuwen cartografie. Mappamundi, Knokke/Lanoo, Tielt.
- DARBY, H.C. (1977). *Domesday England*. Cambridge University Press, Cambridge etc.
- HEATHCOTE, T. (1990). *A wild heritage; the history and nature of the New Forest*. Ensign, Southampton.
- HENDRIKX, J.A. (1999). Jacht als vermaak voor de elite. In: J. DE JONGSTE, J. RODING & B. THIJS (RED.). *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd*. Verloren, Hilversum, pp. 137-152.
- JONG, E. DE (1993). *Natuur en kunst; Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*. Thoth, Amsterdam.
- KEMPERINK, R.M. (1970). *Oude bosnamen langs de*

- Eem. Naamkunde 2, pp. 208-220.
- KÜNZEL, R.E., D.P. BLOK & J.M. VERHOEFF (1988). Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200. Amsterdam (Publikaties van het P.J. Meertensinstituut 8).
- LIDDIARD, R. (2003). The deer parks of Domesday Book. Landscapes 4-1, pp. 4-23.
- MARTENS VAN SEVENHOVEN, A.H. (1925). Het archief der Geldersche Rekenkamer, 1559-1795, en van de commissarissen, belast met het beheer van de Geldersche domeinen, 1543-1559. Algemeene Landsdrukkerij, 's-Gravenhage (2 bdn).
- MOERMAN, H.J. (1956). Nederlandse plaatsnamen; een overzicht. Nomina Geographica Flandrica, Studia VII. Standaard, Brussel.
- NIJSTEN, G.H.M. (1992). Het Hof van Gelre; cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473); een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren, in het bijzonder de geschiedenis. Kok Agora, Kampen.
- OTTEN, D. (1987). Landschap en plaatsnamen van de Noordoost-Veluwezoom. IJsselakademie, Kampen (Publikaties van de IJsselakademie 45).
- RACKHAM, O. (1986). The history of the countryside. Dent, London/Melbourne.
- RACKHAM, O. (1998). Implications of historical ecology for conservation. In: W.J. SUTHERLAND (ED.). Conservation; science and action. Blackwell, London, pp. 152-175.
- RENES, J. (1999). Landschappen van Maas en Peel; een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg. Eisma, Leeuwarden (Maaslandse Monografieën, groot formaat, 9). Tevens verschenen als proefschrift Landbouwniversiteit Wageningen.
- RENTENAAR, R. (1978). De vroegste geschiedenis van het konijn in Holland en Zeeland. Holland 10, pp. 2-16.
- RIJK, J.H. DE (1988). Geschiedenis van het konijn *oryctolagus cuniculus* in Nederland. Lutra 31, pp. 101-131.
- ROTTEVEEL, H. (2000). Rasters en roosters. De Schouw; Vereniging Vrienden van de Hoge Veluwe 47, pp. 53-56.
- ROWLEY, T. (1984). The Norman heritage 1066-1200. Paladin, London (The Making of Britain).
- ROWLEY, T. (1988). The High Middle Ages 1200-1550. Paladin, London (The Making of Britain).
- SCHOLTEN, F.W.J. (1998). Wildgraven, wildwallen en wildvreden op de Veluwezoom. Historisch-Geografisch Tijdschrift 16, pp. 56-59.
- SCHULTE, A.G. (1998). Van landgoed tot stadspark. In: P.R.A. VAN IDEKINGE ET AL. Sonsbeek, stadspark van Arnhem. Waanders, Zwolle, pp. 23-53.
- SLICHTENHORST, A. VAN (1654). XIV boeken van de Geldersse geschiedenissen. Arnhem.
- STAL, K. (1998). Den Haag in kaart gebracht; 750 jaar groei in plattegronden uit het Gemeentearchief. Sdu, Den Haag.
- STAMPER, P. (1988). Woods and parks. In: G. ASTILL & A. GRANT (ED.). The countryside of medieval England. Blackwell, Oxford, pp. 128-148.
- STEANE, J.M. (1984). The archaeology of medieval England and Wales. Guild, London.
- TACK, G., P. VAN DEN BREMT & M. HERMY (1993). Bossen van Vlaanderen; een historische ecologie. Davidsfonds, Leuven.
- TROMP, H. (1987). Het huijs te Soestdijck; het Koninklijk Paleis Soestdijck historische gezien. Walburg, Zutphen.
- VEEN, J.S. VAN (1917). Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen; het Kwartier van Arnhem. Gouda Quint, Arnhem.
- VENNER, G.H.A. (1985). De Meinweg; onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied circa 1400-1822. Maaslandse Monografieën 40. Van Gorcum, Assen/Maastricht.
- VERA, F.W.M. (1997). Metaforen voor de wildernis; eik, hazelaar, rund en paard. Ministerie van LNV, 's-Gravenhage.
- VERHULST, A. & D.P. BLOK (1981). Het natuurlandschap. In: Algemene Geschiedenis der Nederlanden 1. Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, pp. 116-142.